Я. В. Пилипчук

ДЕРБЕНТСЬКІ КИПЧАКИ
(до постановки питання)

Одним із досі малодосліджених питань історії Північного Кавказу є історія “дербентських кипчаків”. Незважаючи на згадки про них у “Житії царя царів Давида” та “Історії та уславлені вінценосців”, їхня історія практично ніколи не досліджувалась у окремих студіях [Жития царя царей Давида 1998; История и восхваление венценосцев 1954]. У працях З. Анчабадзе та П. Голдена про “дербентських кипчаків” стисло згадано у зв’язку з історією кипчаків у Грузії та звершеннями Отрока у 1123 р. Також у цих статтях згадано про “старих” та “нових” кипчаків [Анчабадзе 1960, *118*; Golden 1984, *50*, *75*, *83*]. М. Мургулія вважала, що “дербентські кипчаки” потрапляли у район Дербента епізодично і приходили з Дашт-і Кипчак [Мургулия, Шушарин 1998, *142*]. Як самостійну групу кочівників “дербентських кипчаків” розглядає А. Казіханова [Казиханова 2000]. Найбільше висвітлення історія “дербентських кипчаків” набула у монографії О. Гадла. Петербурзький дослідник припустив, що вони були місцевими кипчаками, котрі прийшли у регіон раніше за кипчаків Атрака (Отрока). При цьому автор одним із небагатьох звернув увагу, що в “Історії та уславленні вінценосців” “нові кипчаки” Салавата протиставляються “старим кипчакам”, що прийшли з Отроком [Гадло 1994, *144*, *146*]. С. Плетньова навіть не виокремила їх у окрему групу, оскільки навіть не згадала їх у своїй роботі, а згадувала тільки передкавказьких кипчаків на Кубані та Кумі [Плетнева 1990]. С. Гуркін у роботі 1990 р. навіть не згадав про них, а у статті 2000 р. також тільки переказав і повторив позицію О. Гадло. Від себе він додав, що ця група кипчаків мала увійти у контакт із дербентським еміром [Гуркин 1990, *82–92*; Гуркин 2000, *111*].

Дослідники взагалі мало звертаються до свідчень грузинських хронік і розглядають історію кипчаків із точки зору С. Плетньової, яка виокремлювала тільки передкавказьких кипчаків. Проте у “Житії царя царів Давида” згадано дві окремі групи (кипчаки Атрака Шарганісдзе та “дербентські кипчаки”). Причиною консервативності дослідників-археологів є те, що кипчацькі антропо-

морфні статуї майже не фіксувались у регіоні на південь від Куми. Проте про кипчацькі статуї та кипчаків на північ від Дербенту відомо з віршів Нізамі. Варто зауважити, що дружина Нізамі невільниця Афак із кипчаків була подарована йому у Дербенті, а поряд із містом мали кочувати кипчаки [Низами; Жития царя царей Давида 1998]. Завданням пропонованої студії є дослідження історії дербентських кипчаків у XI–XIII ст., а також аналіз свідчень писемних джерел з історії кипчаків у Надкаспійському регіоні.

Джерела майже нічого не повідомляли про долю колишніх хозарських володінь у надкаспійських степах. Свідчення Мусліхіддіна Ларі та Каді Бейзаві містять вигадану інформацію, запозичену з тюркських епосів [Kirzioglu 1992, *10–14*]. Не зовсім зрозумілі свідчення про тюрків у Джуаншера Джуаншеріані. У його доробку є вказівка на зіткнення "турків" із джиками та пачаніками. Ці "турки" були огузами-торками. Під їхнім тиском пачаніки рушили на захід, а джики осіли поблизу Абхазії. Проте і свідчення Джуаншера Джуаншеріані містять багато неправдоподібної інформації про Вахтанга Горгасала. У часи Вахтанга Горгасала грузини навряд чи знали про печенігів та торків. Тоді на Північному Кавказі кочували гунни-савіри, барсіли, хозари та булгарські племена [Джуаншер Джуаншериани 1986, *Часть I*]. Ранні згадки грузинських літописців про кипчаків також містять багато вигаданої інформації. Зокрема це свідчення Леонті Мровелі. Кипчаки згадані поряд із бун-тюрками, які невідомо чи існували взагалі. Оповідь Леонті Мровелі торкається часів Олександра Македонського і його вигаданої кампанії на Кавказі. Достовірність цих свідчень справедливо вважається сумнівною [Golden 1984, *51–53*]. У "Мучеництві Давида та Костянтина" вказано, що кипчаки були атаковані імператором Іраклієм [Golden 1984, *52*]. Останній, за свідченням укладача цього джерела, увійшов у країну команів, які відомі як ківчаки. Іраклій одружився на доньці короля кипчаків і забрав його військо із собою. Проте кипчаки однозначно не кочували на території Північного Кавказу за життя василевса Іраклія. Союзником останнього був Тон-джабгу-каган, який правив західними тюркютами та хозарами [Артамонов 2001, *200–217*]. Не виключено, що редактор "Мучеництва Давида та Костянтина" модернізував етнічну номенклатуру і замінив хозарів сучасними йому кипчаками.

Перед тим, як перейти безпосередньо до вождівства “дербентських кипчаків”, необхідно здійснити екскурс у історію відносин Дербента з тюрками після 965 р. Необхідно відповісти на питання: чи збереглось хозарське населення краю, яку роль грали огузи в історії Північного Кавказу, і хто такі “дербентські хозари”. Натомість у іншому грузинському джерелі “Історії та уславлення вінценосців” згадано, що дербентські хозари потіснили ширваншаха. При цьому це свідчення знаходить підтвердження у місцевому джерелі – панегірику ширваншаху Ахсітану, котрий склав поет Хагані Ширвані. Хозари згадані поетом як вороги Ширвану [История и восхваление венценосцев 1954, *Главы VIII*, *XVII*; Дорн 1875, *524–530*].

В. Мінорський припускав, що поет міг відомі дані про Русь та Хозарію вставити у свої вірші, а насправді війни з мусульманами Ширвану могли відбуватися у X ст., тобто у час, який описувала “Історія Ширвану та Дербенту”. Проте свідчення грузинського джерела “Історії та уславлення вінценосців” вказують на те, що якісь хозари дійсно могли воювати проти Ширвану у другій половині XII ст. М. Артамонов вважав “дербентських хозар” реально існуючим народом, але вагався, чи вони були безпосередніми підданими, чи союзниками та сусідами дербентського еміра. Радянський дослідник вважав свідчення Хагані Шірвані історично реальними. О. Гадло пов’язував русів Хагані Ширвані з поселенням Російа, про яке згадував ал-Ідрісі. Проте саме існування цього поселення під великим сумнівом. “Дербентськими хозарами”, на думку дослідника, були мешканці Дербента, хозарами ж дослідник вважав частину населення Тмутаракані, згадану літописцями як “козаре”. Він спирався на титулатуру на візантійських печатках правителів Тмутаракані, де згадувалась Хозарія, О. Гадло вважав її реальною [История Ширвана и Дербента 1963, *Общие замечания, Параграф 1.3*; Артамонов 2001, *601*, *610*; Гадло 1994, *102–103*, *106*, *113*, *120*, *122–123*].

Поблизу від Дербенту хозари могли з’явитись близько 1064 р. При цьому згадувалось поселення у 3 тис. домів із назвою Кахтан у “Історії Ширвану та Дербенту”. А. Новосельцев не наважувався ототожнити Кахтан з якимось містом і вважав, що воно не знаходилось у Хозарії, оскільки про місто з такою назвою у Хозарії арабські хроністи та географи не згадували. В. Мінорський

вважав можливим ототожнити поселення Кахтан із володінням Хайдак (Кайтак). Титулом місцевого володаря був тюркський титул саліфан, і у 1064 р. місцевий володар надав допомогу ширваншаху Мансуру. Дослідник вважав, що у цій місцевості знаходилась колишня Барсилія та місто Варачан. Л. Гмиря припустила, що Кахтан це Семендер. Вона прийняла гіпотезу В. Мінорського про тотожність царства Джідан із володінням Хайдак і відносила його до тюркських князівств Кавказу. За свідченнями ал-Масуді, правитель Джідана був мусульманином за вірою, виводив своє походження від племені кахтан, залежав від хозарського царя, титулувався саліфаном, мав столицю Семендер. Це володіння було населене хозарами (точніше – близькими до них булгарськими племенами барсилів та суварів). Стосовно володіння Шандан, то дослідниця вказувала, що це володіння було запеклим ворогом мусульман і виступало проти Дербента разом із хозарами. В. Мінорський ототожнював його з Ашкуджею і вважав його населення даргінським. Шанданці здійснили походи на Дербент у 909 (912), 938, 1037 рр. Війна 1040 р. була нападом Дербента на Шандан. Це володіння було частиною володінь хозар, проте не доменом хозарського володаря, а залежним від нього князівством. Л. Гмиря припускала, що Шандан був володінням із центром у Семендері. Після поразки шанданців у 938 р. від дербентців Хайдак став супротивником Дербента у 30–40-х рр. IX ст. Проте куди частіше він був союзником Дербенту. Проти дербентського еміра це князівство воювало у XI ст. лише одного разу (у 1040 р.). Не виключено, що хайдакці могли прийти на допомогу раїсам Дербента проти еміра Абд ал-Меліка. Проте у 1055 р. правитель Хайдака став тестем еміра Мансура б. Абд ал-Меліка. У 1064 р. хайдакці підтримали еміра проти раїсів міста. Син Лашкарі (іншого сина еміра Абд ал-Маліка) знайшов притулок у Хайдаці. У 1068 р. війська хайдакців підтримали еміра Абд ал-Меліка проти ширванців і допомогли йому відстояти місто від зазіхань південного сусіда. У 1075 р. вигнаний сельджуками дербентський емір Абд ал-Малік дістав притулок у Хайдаці [Новосельцев 1990, *193–194*, *231–232*; Низами 1981; Гарнати 1971; История Ширвана и Дербента 1963, Общие замечания, Текст, Параграф 1.2, Приложение 3; Гмыря 2006, *78–88*; Гадло 1979, *185–186*; Kirzioglu 1992, *71–75*].

Під 1064 р. у “Історії Ширвану та Дебенту” вказано, що до Кахтану прибули втікачі. У хроніці вказано, що це місто у попередній країні хозар. Перед цим у хроніці було вказано, що на Дербент вирішив напасти володар Саріра з невірними (язичниками) тюрками. Вони зупинились поблизу поселення Д.х.нк (Дімішк), де їх і атакували мусульмани. Що це були за тюрки, не вказано, але з великою часткою ймовірності можна припустити, що це були кипчаки. Можливо, ця інформація була першим свідченням про дербентських кипчаків. Хозари мали переселитись із своєї землі під тиском кипчаків. Їхньою землею у такому випадку мали бути степи на території сучасної Республіки Дагестан, що пізніше стали володіннями Кумицького шамхальства. Варто зауважити, що до того дербентські володарі воювали у 1037 та 1040 рр. з царством Шандан. Масуд б. Намдар згадував, що ширваншах завоював Гумік та Сулвар до території аланів. Йакут згадував про Шандан як про одну із земель хозар. Землею хозар у “Історії Ширвану та Дербенту” мало бути князівство Шандан. Хозари могли евакуюватись із Шандана у Хайдак. Це володіння В. Мінорський вважав центром формування кумицького народу. Хайдацький правитель мав тюркський титул саліфан і виводив своє походження з племені Кахтан. А. З. Валіді-Тоган датував переселення хозар 1076 р. і вважав, що вони перейшли під владу сельджуків. Дослідник вважав, що їх до Дербенту прийняв Сау-Тегін. Проте В. Мінорський вважав, що така інтерпретація необґрунтована. У всякому разі, так звані “дербентські хозари” мали жити поблизу Дербента і у випадку чого бути союзниками Дербента проти Ширвану. Свідчення про “дербентських хозар” із грузинської хроніки та поема Хагані Ширвані дозволяють стверджувати, що хозари могли існувати ще й у XII ст. [Новосельцев 1990, *230–231*; История Ширвана и Дербента 1963, *Текст*, *Общие замечания, Параграфы 1.2 – 1.3*; Kirzioglu 1992, *71*].

Політичний центр хозар у VII – початку VIII ст. власне і знаходився у землі гунів. Пізніше Семендер став частиною окремого володіння. Принаймні Йосип не включав його у склад свого домену. Ібн Хаукаль та ал-Істахрі ж вважали, що правитель Семендера іудей та родич хозарського правителя. Їхні свідчення мали стосуватись більш раннього часу. На північ від Семендера знаходилось володіння Беленджер (Булкер-Болгар), населення

якого складали барсіли. Необхідно зауважити, що свідчення арабських джерел вказують на два володіння. Вони утворились після походу Марвана на хозар. До цього це було одне володіння, котре Ібн Хордадбех та Ібн ал-Факіх називали Суваром, Гардізі – Джендан, а Ібн Русте – Хайзан. Після розпаду утворилось два володіння – на півночі знаходився Беленджер зі столицею Семендер, який був населений барсілами. На півдні знаходилось володіння з центром у Хайзані, що було населене суварами (савірами). З одним із цих володінь і можна зіставити Шандан. Швидше за все воно є південним володінням Хамзін, а Масуд б. Намдар не знав про два окремих володіння і загалом згадав країну гунів (барсілів та суварів) як Сулвар [Артамонов 2001, *315–317*, *541–542*; Коковцев 1932; История Ширвана и Дербента 1963, *Общие замечания, Параграф 1.2*, *Приложение 4*].

О. Гадло вважав, що Семендер був центром царства Джідан, правителем якого був Саліфан. Він вважав його одним володінням із Кайтагом і вважає окремою від Хозарського каганату державою. Г. та Я. Федорови ототожнювали Джідан із Суваром і не розглядали свідчення про Шандан та Хайдак [Гадло 1979, *173*, *178–179*, *186*; Федоровы 1978, *172–179*]. Причиною міграції хозар (або споріднених із ними племен) на південь мав бути цілий ряд подій. Звичайно, найбільш вагомою була поразка хозар від огузів і Русі, про яку розповідали арабські хроністи. Г. та Я. Федорови припускають, шо огузи після падіння Ітіля прийшли на територію Сулацько-Терського межиріччя. Речовий інвентар у похованні поблизу Томаза-тепе виявляє схожість із печенізько-огузькими аналогами у Східній Європі. Огузи проникли до північно-східних передгір'їв Кавказу і потіснили місцевих мешканців [Бубенок 2008, *63*; Федоровы 1978, *217–221*, *240–244*; Golden 1984, *53*].

Поселення доогузького населення прикаспійських степів збереглись у передгір'ях та горах. Одним із таких городищ, що збереглись під час огузької експансії, було Узун-Тала. Проте, було б помилкою вважати, що огузи залишили у спокої хозаро-булгарське населення краю. Східні кочівники переходять нагір'я Тепсілі-Тау та оволодівають басейном річки Шура-Узень. Булгарські пам'ятки збереглись на поселеннях Аркас, Дургелі, Кара-Шура, Какамахі, Генторун, Уллуяр, які знаходились у горах

Дагестану [Федоровы 1978, *217–221*, *240–244*]. Окрім того, у Саджсіні ал-Гарнаті в першу чергу згадував огузів. Під час кипчацької експансії між 1030 та 1055 рр. сорок родів огузів, про яких згадував арабський мандрівник, мали зайняти район Волзької дельти. У 50–60-х рр. XI ст. кипчаки мали потіснити тюркські князівства у Дагестані, що й підтверджується даними "Історії Ширвану та Дербенту". Ал-Гарнаті та Ібн ал-Азрак ал-Фарікі не згадували, що хозари мешкали у Дербенті [Гарнати 1971; История Ширвана и Дербента 1963, *Приложение 2*, *Приложение 5*].

На думку А. Казіханової, хозарське населення відступило на територію Саріра і після того вже повернулось на свої попередні території. Дослідниця мотивувала це тим, що у захищених природою передгір'ях можливо було пережити ворожу навалу. Дещо раніше це припущення висловила Л. Гмиря. "Історія Ширвану та Дербенту" фіксувала поряд із Дербентом володіння Хайдак, котре пережило події 1064 р. На відміну від нього, Шандан не був спроможний протистояти аланам Діді Дургулеля та кочівникам. Джерела не згадують його після поразки від дербентців у 1040 р. У "Історії Ширвану та Дербенту" під 1043 р. згадувались тюркигузи, так що невірні тюрки, які були згадані під 1064 р., напевне були кипчаками. Про мову хайдаків поряд із тюркською та аланською повідомляв ал-Гарнаті. Необхідно зауважити, що Хайдак пізніше став Кайтазьким уцмійством, серед населення якого домінували даргінці. Цілком реальним є припущення про те, що хозари могли шукати рятунку у сусідів – князівств Хайдак та Сарір. Ці князівства колись були васалами хозар і власне у цьому значенні були колишньою хозарською територією. Сарір перестав існувати наприкінці XI ст. "Дербентські хозари" могли прийти у Ширван у другій половині XII ст. з Кайтазького уцмійства (Хайдак), котре існувало довше, ніж Сарір чи Шандан [Казиханова; История Ширвана и Дербента 1963, *Общие замечания*, *Параграф 1.2*; Гарнати 1971; Kirzioglu 1992, *71*].

Необхідно зауважити, що у "Історії Дагестану" Мухаммеда Рафі вказано, що у країні Кайтаг знаходилось поселення Каракурейш (фортеця курейшитів). Таким чином, генеалогія правителів хоча й штучна, але прив'язувалась до арабів. У зв'язку з цим і можна згадати про поселення Кахтан. Хайдак був союзником Аварського нуцальства з центром у Хунзасі. За часів монголь-

ського завоювання кайтагці разом з аварцями воювали проти Кумуха (Гуміка). Г.-Р. Гусейнов вбачає у володінні Гумік назву Кумук. В. Мінорський набагато раніше висловив цю гіпотезу і вважав його населення лакцями. У "Історії Ширвану та Дербенту" згадані під 1064 р. "невірні гуміки". Ісламізація лакців продовжувалась, протягом усього XI ст. з Кумуха на Аварське нуцальство нападали мусульманські газі [Тарих Дагестан Мухаммадрафи 1993; История Ширвана и Дербента 1963, *Текст*, *Общие замечания, Параграф 1.2*; Гусейнов 2008а*, 142–152*; Маршаев, Бутаев 1992; Kirzioglu 1992, *70–71*].

Хозари "Історії Ширвану та Дербенту" мали жити на території володіння, відомого як Хамзін або Шандан. Відповідно, тиск огузів на місцеве населення мав відчуватись вже у часи кипчацької експансії на Північному Кавказі, тобто у 40–60-х рр. XI ст. Кілька кавказьких дослідників (А. Казіханова, Д. Атаєв, А. Сатибалов, Ш. Ахмедов, А. Шіхсаїдов) припускають, що огузи інфільтрувалися до складу населення Саріру. У піснях аварців згадувався рід Угъузилал (огузи). Огузи, згідно з переказами, заснували с. Цада. Згідно з переказами аварців, їхній вождь Суракат був сином Огуз-хана. Згідно з переказами хунзахців тухум Угъузилал був звільнений від податків. Д. Атаєв вказує, що з найманців-тюрків формувалось щось на зразок мамлюцької гвардії, а самі тюрки ставали тарханами. Можна припустити, що огузи були прийняті на службу до володаря Саріра. Можливо, що хозари знаходились у гірських князівствах на схожих умовах. В. Мінорський вказував, що династія правителів Саріра могла походити від кочових аварів, а більшість населення було кавказьким. Цікаво, що цієї ж гіпотези притримувались й О. Пріцак, І. Ерделі та Й. Маркварт. Дагестанські дослідники М. Магомедов та М. Агларов не виключають інфільтрації степового компонента у склад населення Саріра. Син правителя Хунзаха Сурката мав кочівницьке ім'я Баяр. Цікаво, що аварців оварами стали називати слов'яни завдяки посередництву тюрків. На думку Г-Р. Гусейнова, слово "оварський" у "Слові про полк Ігоревий" походить від тюрк. awar та давньобулгарського avar. "Оварські шоломи" могли бути виготовлені у Аварії на замовлення кипчаків. Ібн Русте вказував, що володар Саріра називається Авар (Аваз). У звязку з цим, нам не видається чимось неможливим, що династія володарів

Хайдака могла бути тюркською, а населення кавказьким (даргінським). Аварці та даргінці з часом мали асимілювати прибулих тюрків. Що цікаво, складні назви річок у Дагестані часто мають тюркську частину су (вода), наприклад Аварське Кой-Су [Казиханова 2000; История Ширвана и Дербента, *Общие замечания*, *Параграф 1.2*, *Приложение 4*; Гусейнов 2008б, *60–65*; Магомедов 2005; Айтберов 1990].

Г. Федоров-Гусейнов відстоював точку зору, що кумики походили від тюркизованих кавказців. Ця точка зору була популярною у російській та радянській історичній науці. Кумиків пов'язували з Гуміком. Цю гіпотезу поділяли Р. Магомедов, Я. та Г. Федорови. Ще раніше цієї точки зору дотримувались А. Самойловіч та В. Бартольд. К. Алієв та Дж. Хангішієв вважають, що кумики це нащадки булгар та хозар. Ця точка зору також не є новою. Про гуно-булгарське та хозарське походження кумиків писали А. Кримський, Б. Чобан-заде, З. Навшірванов, А. Сатибалов. А. Тамай висловила гіпотезу, що кумики це нащадки кімаків. Якщо перша та друга гіпотези мають під собою теоретичну базу, то третя гіпотеза необґрунтована. Кумики є європеоїдами, а кімаки та кипчаки, судячи з іконографії тюркських антропоморфних статуй, були монголоїдами. Кумики є носіями кипчацької мови, але мову вони могли набути внаслідок кипчакизації регіону у XI–XIV ст. Нам видається можливим, що у етногенезі кумиків потужним був булгарський та хозарський субстрат. Також у їхньому етногенезі мали прийняти участь огузи і вже потім кипчаки. Пам'ять про хозарське минуле північнокавказьких степів збереглась у перських хроністів XIII–XIV ст., котрі називали їх Дашт-і Хозар [Алиев 2001; Тамай 2003; Хангишиев 1988, *97–99*; Хангишиев 2001; Гусейнов 2011, *280–285*; История Ширвана и Дербенда 1963, *Общие замечания, Параграф 1.2*].

Разом із тим, варто відзначити, що з півдня просувалась інша огузька група – турки-сельджуки. У 1068 р. Сау-тегін зайняв Дербент. У 1071 р. гулям Йагма від імені Алп-Арслана привів до покори Дербент і сусідні з ним володіння. Влада сельджуків могла поширитися на територію Уркараха (титул його правителя Б.рзбан, тобто марзбан), котрий у XI ст. залежав від Дербента. Також від сельджуків міг залежати Гумік (Кумух). У XII ст. Уркарах вже залежав від Хайдака. У 1075 р. посол султана подарував

Сау-Тегіну Дербент як прикордонну територію [Казиханова 2000; История Ширвана и Дербента 1963, *Общие замечания, Параграф 1.2.*]. Сарір перестав існувати наприкінці XI ст. Його володіння розпалося на Аварське нуцальство, котрим керував легендарний Суракат син Сіртана, а також на володіння андійців, правителем якого був легендарний Джугьут I-хан. Іудаїстами на території Дагестану були андійці та салтинці [Айтберов 1990].

Стосовно держав Дагестану, то у період з 1075 по 1125 рр. про них мало що відомо. При реконструкції історії цього періоду використовують місцеву гірську традицію, зафіксовану у пізніх дагестанських хроніках. Правителі Хунзаха були християнами і правонаступниками Саріра, але столицю довелось перенести у с. Танусі. Колишня столиця Хумрадж (Хунзах) на деякий час занепала. Мусульмани почали наступ наприкінці XI–XII ст. Згідно зі свідченням "Історії Дагестану" Мухаммеда Рафі, мусульмани завоювали Хунзах, а місцевий правитель Баяр втік зі своїми людьми до грузинів у Тушетію. Замість нього регіоном Аварією став правити мусульманин Мавсумбек. У "Дербенд-наме" вказано, що у VIII ст. Маслама обернув місцеве населення на мусульман. У "Хунзах-наме" навернув аварців у мусульманство шейх Абу Муслім, котрий до того влітку перебував у Тарку, а влітку у Кумусі. Т. Айтберов вважав, що Хунзах здобули мусульманські фанатики, що прийшли з Кумуха. Ал-Гарнаті у 1130 р. зафіксував поблизу Дербента володаря Абу-л-Касіма, котрий володів кількома мовами, у тому числі аварською (сарірською). За свідченнями Мухаммеда Рафі, мусульманське панування у Аварії не було довгим, і онук Сураката Амірсултан повернувся з Грузії, зібрав військо з андійців і в гірській Чечні (серед цунтинців та карабулаків). Цікава сама згадка про кара-булаків (а це, без сумніву, тюркський етнонім) серед горців. За "Хунзах-наме", син Сураката Андунік переміг мусульман і повернувся на запрошення хунзахців. У всякому випадку, син Сурката зробив столицею Хунзах і знову став поважним монархом серед володарів Кавказу. Аварське Нуцальство грузини називали Хундзеті, а мусульмани продовжували його називати Саріром. Навернення аварців у іслам почалось тільки у XIV ст. Позиції православного християнства у цьому регіоні підтримувала Грузія [Айтберов 1990; Тарих Дагестан Мухаммедрафи 1993; Гарнати 1971].

Г. та Я. Федорови ототожнювали населення, яке залишило по собі Міатлінські поховання, з кипчаками [Федоровы 1978, *218–219*, *250–253*]. Для цих поховань характерне розташування рук на грудях та тазі. Ці відхилення від традиційно витягнутих рук вздовж тулуба за кипчацькими традиціями пов'язувало такі особливості поховального обряду з булгарсько-хозарським населенням Надкаспію, тобто можна твердити про метисацію місцевого населення з кипчаками. Серед небіжчиків у Міатлінських курганах фіксується огузька домішка. За традиційним для огузів звичаєм, одна з рук була покладена на таз. Фактично, хозари розчинилися серед завойовників і разом із державністю втратили й ідентичність [Федоровы 1978, *250–253*]. О. Гадло вважає, що огузько-печенізька доба на Північному Кавказі тривала від середини X до середини XI ст. [Гадло 1994, *153*].

Необхідно зазначити, що у похованнях у Міатлінських курганах відсутні традиційні для кипчаків земляний насип та оградки. Місцеве населення було осілим. Стосовно Міатлінських поховань, то вони знаходились на Нижньому Сулаці. У Дагестані було знайдено кілька кипчацьких статуй. Вони розташовувались поблизу села Карабудахкент (безпосередньо на городищі Генторун), біля селища Екібулак Буйнакського району та на городищі Чопалав-Тепе Бабаюртівського району. На думку Г. Федорова-Гусейнова та А. Казіханової, кипчаки метисувалися з місцевим булгарським (баланджарським) населенням. До того кипчаки мали підкорити огузьке населення надкаспійських степів, яке було там раніше за кипчаків. На мову кумиків істотно повпливали огузи. Таким чином, ми дістаємо підтвердження свідченням "Житія царя царів Давида" про "дербентських кипчаків" поряд із леками та словами Нізамі про кипчацькі святилища (ідоли) на північ від Дербенту. Перехід до осілості зумовлений давніми традиціями спорудження стаціонарних поселень у приморському Дагестані. У зв'язку з цим, нас не повинні дивувати свідчення грузинської хроніки "Історія та уславлення вінценосців" про місто кипчаків Севінч [Жития царя царей Давида 1998; Низами 1981; История и восхваление венценосцев 1954, *Глава XVII*; Казиханова; Гусейнов 2011, *280–285*; Низами].

Ситуація на південь від Куми мала бути подібною на ситуацію у інших регіонах. Так, наприклад, у Заволжі та Надураллі

більшість населення складали печеніги та огузи, а кипчаки у домонгольський час були нечисленними. У цих регіонах археологічно фіксувалась присутність кипчаків, проте багато кипчаків переселились у ці регіони тільки у золотоординську добу. Стосовно Північно-Західного Надчорномор'я огузи та печеніги також були основним населенням, кипчацькі статуї одинарні на захід від Інгульця. У зв'язку з цим, логічно припустити, що булгарське та огузьке населення займало території від Дербенту до Куми, пам'ятки ж кипчаків у районі Дагестану не численні. Більшість кочівників, котрі були кипчаки, мешкали від Ергенів до узбережжя Каспійського моря у майбутніх калмицьких степах, котрі колись входили до домену хозарського правителя [Иванов 2013, *77–100*; Добролюбский 1986, *54–65*].

Мусліхітін Ларі та Мюнеджімбаши переповідали фольклорну версію розселення кипчаків. Так, за їхніми даними, за часів Карахана кипчаки переселились до Криму. Весь степ підпав під їхню владу і став називатись Дашт-і Кипчак. Кипчаки тоді ж зайняли Баб уль-Абваб, що знаходився в Джебел-і Конук, і з того часу він почав називатись Тюрк капусу (Ворота Тюрків). Охоронцями цих воріт стали канкли, кількість яких у горах збільшилась, і вони стали панувати. Каді Бейзаві згадував, що кипчаки служили шаху. За його свідченнями, за часів шаха Нуширвана Кипчак-Мелік займав одне з чотирьох крісел коло шахського престолу. Тут, очевидно, відбулось удавнення історії кипчаків, і звершення савірів, хозарів і огузів приписали одним кипчакам, тобто відбулась модернізація етнонімів, подібно до того як це відбулось у грузинських хроніках. Свідчення про Кипчак-меліка, очевидно, у епічній та казковій формі повідомляють про присутність савірів у перському війську у VI ст. [Kirzioglu 1992, *10–12*].

Турецький дослідник М. Ф. Кірзіоглу вважає, що головними ворогами кипчаків були огузи. Кипчаки через Кара-Дербент здійснювали напади на столичні міста Агджа-Калак та Сюрмелі. Очолював їх Аладжа Атли Шевкал-і Мелік. Праве крило його війська очолювали Богачук-Мелік та Кара-Токан-мелік. Їхніми супротивниками були беглербег Огуз-хана Олаш-оглу Салвур-Казан-хан, у правому крилі Делю-Тондар з Таш-Огуза, у лівому крилі – Кара-будак Кара-Конак оглу з Іч-Огуза [Kirzioglu 1992, *11*].

Вплив центральноазійського компонента в прикаспійських степах був підсилений міграцією кипчаків. Зважаючи на те, що активізація кипчаків на північ від Аральського моря зафіксована у 30-х рр. XI ст., саме цей час можна вважати початком кипчацької експансії на захід. Крайнім часом переселення був 1055 р., коли кипчаки вийшли на кордон Русі [Артамонов 2001, *579*; Голден 2003, *474*]. На нашу думку, з'явитися у Західному Прикаспії кипчаки могли не пізніше 40-х рр. XI ст., проте ці землі не мали стратегічного значення для них. С. Плетньова виокремлює серед кипчаків північнокавказьку (передкавказьку) групу [Плетнева 1990, *96*]. В. Батчаєв також писав про передкавказьких кипчаків [Батчаев 1980, *79–95*]. С. Гуркін та Ю. Зеленський припускають наявність окремої (передкавказької) групи кипчаків на Північному Кавказі [Гуркин 2000, *108–109*; Зеленский 1998, *27*]. Л. Гераськова вказувала на подібність кам'яних антропоморфних статуй Донщини та Кавказу і вважала населення цих регіонів етнічно спорідненим [Гераськова 1991, *99–100*]. О. Гадло вважає, що на Північному Кавказі існували вождівства токсоба і дурут, кипчаків і куманів [Гадло 1994, *140–143*]. Г. та Я. Федорови вказували, що північнокавказькі кипчаки знаходилися під управлінням Отрока [Федоровы 1978, *233–240*]. З. Папаскірі вважає, що донецькі кипчаки розділилися на дві групи. Одна на чолі з Сирчаном кочувала на лівому березі Дону, а інша перебувала поблизу Грузії [Папаскири 1982, *92–93*, *98–99*].

Варто зазначити, що у "Житії царя царів Давида" "дербентських кипчаків" згадано не поряд із дербентським еміром, а разом із леками (гірськими кавказькими народами Дагестану). Поряд із кипчаками Отрока грузинський літописець згадував інший племінний союз – "дербентських кипчаків" [Анчабадзе 1960, *118;* Golden 1984, *75*; Жития царя царей Давида 1998]. За свідченнями "Катрліс Цховреба", грузини та кипчаки Атрака воювали проти "дербентських кипчаків" та леків. На думку М. Мургулії, леками грузини називали населення Дагестану [Гадло 1994, *144*; Анчабадзе 1960, *118*; Мургулия, Шушарин 1998, *142*]. Отрок Шаруканович був союзником грузинського царя і ворогом гірських князівств Дагестану та "дербентських кипчаків" [Анчабадзе 1960, *116*; Gökbel 2002, *650*]. Після того як люди Отрока переселилися з донецьких степів на Північний Кавказ, кількість

населення мала зрости, що, своєю чергою, мало викликати конфлікти із сусідами. З даних грузинських джерел нам відомо про конфлікти Отрока з аланами та "дербентськими кипчаками", що дозволяє припустити, що його люди переселились у степи Центрального Кавказу і тим самим потіснили попередніх мешканців цього регіону [Жития царя царей Давида 1998]. Р. Гусейнов вказував, що кипчацькі говори з'явились у Муганському степу в XII ст., що вказує на проникнення деяких групп "дербентських кипчаків" на Південний Кавказ [Гусейнов 1980, *352*].

Юрій Боголюбський (син Андрія Боголюбського) мав прибути до Грузії саме через володіння кипчаків та аланів [История и восхваление венценосцев 1954, *Глава XVII*; Осіпян 2005, *№ 1*, *14*]. Грузинські джерела приписували ініціативу цього кроку грузинським вельможам, однак без сприяння кипчацького володаря цього б не відбулося [Осіпян 2005, *№ 1*, *14*]. Руський князь Юрій переховувався від свого дядька Всеволода "Велике Гніздо" у місті хана Севінча [История и восхваление венценосцев 1954, *Глава XVII*; Папаскири 1982, *124–129*; Осіпян 2005, *№ 1, 14*; Golden 1984, *83*]. Ще П. Бутков локалізовував місто Севендж на Сунжі у колишніх землях хозар. Т. Мінаєва локалізувала місто Севінч поблизу Псла та Орелі. Ю. Зеленський локалізовує це місто на Північному Кавказі, проте не вказує, де саме воно розташовувалось [Минаева 1964, *190*; Зеленский 2002; Зеленский 2013, *41*]. Схожу з іменем цього вождя назву річки ("Севенц") згадують слов'янські літописці поблизу річки Терек [Гаглойти 1966, *193*]. З. Папаскірі припускає, що місто називалось Сунджа і розташовувалось поблизу річки Сунжі [Папаскири 1982, *100*]. Юрій після розлучення з царицею Тамарою зробив спробу повернути собі престол. Він це мав зробити не без допомоги грузинських князів Гузана та Вардана [История и восхваление венценосцев 1954, *Глава XXIV*]. Для подій після 1185 р. характерно, що "колишніх кипчаків" замінили "нові кипчаки". Одним із таких "нових кипчаків" був брат Севінча Салават. Кипчаки брали участь у Шамхорській битві (1195 р.) [Кузнецов 1990, *112–113*; Папаскири 1982, *95–96*, *101*; Golden 2001, *50*].

Ми дійшли таких висновків: "Дербентські кипчаки" були конфедерацією племен, яка займала степи Північно-Східного Кавказу між Волгою, Ергенями та Кавказькими горами. У боротьбі за

домінування у регіоні вони конкурували за вплив з вождівством донецьких кипчаків, котрі володіли улусом на Північному Кавказі і яких очолював хан Атрак (Отрок). “Дербентські кипчаки” проводили самостійну політику і могли найматись, як у військо Грузії, так і до війська її ворогів. У етнічному відношені “дербентські кипчаки” були неоднорідні. Панівна верства складалась з кипчаків, а основна масса населення була булгарсько-хозарського та огузького походження. Спорудження кипчацьких статуй на південь від Куми не набуло поширення внаслідок помітного булгарського субстрата. Місто Севінч було столицею донецьких кипчаків і знаходилось на річці Сунжа. “Дербентські хозари” були булгаро-хозарським населенням, яке внаслідок кипчацької експансії переселилось у 60-ті рр. XI ст. у місцевості Дагестану поблизу Дербенту.

ЛІТЕРАТУРА

Айтберов Т. **Древний Хунзах и хунзпахцы.** Махачкала, *1990* // http://as-sarir.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=16:2012-03-28-10-02-21&catid=5:-ii-ii-i-i&Itemid=4

Алиев К. Проблема происхождения кумыков в советской идеологии и историографии // **Кумыкское научно-культурное общество: Вести.** Вып. 5. Махачкала, *2001* // http://kumukia.ru/article-2.html

Алиев К. М. К генеалогии аристократии Кавказской Тюмени // **Генеалогия народов Кавказа. Традиции и современность.** Владикавказ, *2011*.

Анчабадзе З. В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // **Материалы сессии по проблеме происходжения балкарского и карачаевского народов.** Нальчик, *1960*.

Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII–XIV вв. Москва, *1962*.

Артамонов М. И. **История хазар.** Санкт-Петербург, *2001*.

Батчаев В. М. Предкавказские половцы и вопросы тюркизации средневековой Кабардино-Балкарии // **Археология и вопросы древней истории Кабардино-Балкарии.** Вып. 1. Нальчик, *1980*.

Бубенок О. Б. Алано-огузькі контакти у степах Східної Європи у після хозарський період // **Східний Світ,** *2008*. № 1.

Гаглойти Ю. С. **Аланы и вопросы этногенеза осетин.** Тбилиси, *1966*.

Гадло А. В. **Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.** Москва, *1979*.

Гадло А. В. **Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.** Санкт-Петербург, *1994*.

Гераськова Л. С. **Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи.** Київ, *1991*.

Гмыря Л. Б. Тюркские народы Северного Кавказа // **История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь.** Казань, *2006*.

Голден П. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // **Монгольская империя и кочевой мир.** Кн. 1. Улан-Удэ, *2004*.

Гуркин С. В. К вопросу об исторической географии половецких земель // **Дон и Северный Кавказ в древности и средние века.** Ростов-на-Дону, *1990*.

Гуркин С. В. Степное Предкавказье в системе половецких степей // **Античная цивилизация и варварский мир. Материалы 7-го археологического семинара. Краснодар, 8–11 июня 1999 г.** Краснодар, *2000*.

Гусейнов Р. А. Огузы, кыпчаки и Азербайджан XI–XII вв. // **Проблемы современной тюркологии.** Алма-Ата, *1980*.

Гусейнов Г.-Р. А.-К. Гумик-Гумук-Кумук средневековых источников: опыт историко-этимологической и ареальной интерпретации // **Дагестанский востоковедческий сборник.** Вып. 1. Махачкала, *2008*.

Гусейнов Г.-Р. А.-К. “Шеломы Оварьскыя” в “Слове о Полку Игореве” и Дагестан: к истории древних взаимоотношений русского языка с языками Северо-Восточного Кавказа // **Вестник Дагестанского государственного университета.** Вып. 4. Махачкала, *2008*.

Гусейнов Г.-Р. А.-К. Кумыкский язык и его диалекты в контексте ареальных взаимоотношений с другими куманскими и некоторыми иными кыпчакско-ногайскими и огузскими языками // **Материалы международной научной конференции “Тюркская цивилизация и суверенный Казахстан”.** Астана, *2011*.

Гусейнов Г.-Р. А.-К. Тюменское княжество в контексте истории взаимоотношений Астраханского ханства и Кумыкского государства с Русским в XVIв. // **Средневековые тюрко-татарские государства.** Вып. 4. Казань, *2012*.

Джуаншер Джуаншериани. **Жизнь Вахтанга Горгасала.** Тбилиси, *1986* // http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000036/

Добролюбский А. О. **Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья.** Киев, *1986*.

Дорн Б. Каспий. **О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на прибрежья Каспийского моря.** Санкт-Петербург, *1875*.

Жития царя-царей Давида // **Символ.** № 40. (1998) // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frametext1.htm

Жизнь царицы цариц Тамар / Пер. и введ. Дондуа В. Д., исслед. и комм. Бердзнишвили М. М. Тбилиси, *1985* // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XII/1140-1160/Tamar/frametext.htm

Зеленский Ю. В. К вопросу о времени появления половцев в Предкавказье // **Древности Кавказа.** Вып. 11. Краснодар, *1998*.

Зеленский Ю. В. Половцы и Тмутаракань, вопросы взаимодействия // **Международные отношения в бассейне Черного моря. Материалы X Международной научной конференции.** Ростов-на-Дону, *2002* // http://bibliotekar.ru/rusPrichernomorie/34.htm

Зеленский Ю. В. Кипчаки в Подонье и Предкавказье в XI–XIV вв. // **Тюркские кочевники Евразии (кимаки, кипчаки, половцы…).** Казань, *2013*.

Иванов В. А. Кипчакизация Урало-Поволжья по данным археологии // **Тюркские кочевники Евразии (кимаки, кипчаки, половцы…).** Казань, *2013*.

Ипатьевская летопись // **Полное собрание русских летописей.** Т. 2. Москва, *1962*.

История и восхваление венценосцев. Тбилиси, *1954* // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm

Казиханова (Гусейнова) А. А. **Этапы расселения тюркоязычных народов на территории Приморского Дагестана.** Дисс… канд. ист. наук. Специальность 07.00.02 Отечественная история.

Махачкала, *2000* // http://www.hagahan-lib.ru/library/etpapi-rasseleniya-turkojazichnih-narodov.html

Кузнецов В. А. **Реком, Нузал и Царазонта.** Владикавказ, *1990*.

Магомедов М. **История аварцев.** Махачкала, *2005*.

Маркварт И. **О происхождении народа куманов** / Пер. А. Немировой // http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml

Маршаев Р., Бутаев Р. **История лакцев.** Махачкала, *1992* // http://www.lakia.net/lak/resurce/book/contens.html

http://www.a-u-l.narod.ru/Butaev-B_Marshaev-M_Istoria_lakcev.html

Материалы по истории Азербайджана из "Тарих-ал-камиль" ("Полного свода истории") Ибн-ал-Асира. Баку, *1940* // http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text5.phtml?id=7970

http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text6.phtml?id=7971

Минаева Т. М. К вопросу о половцах на Ставрополье по археологическим данным // **Материалы по изучению Ставропольского края.** Вып. 11. Ставрополь, *1964*.

Минорский В.Ф. **История Ширвана и Дербента** / Пер. С. Г. Микаэлян. Москва, *1963* // http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/text.phtml?id=1893

http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/posl12.phtml?id=1895

http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/posl13.phtml?id=1896

http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/pril2.phtml?id=1899

http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/pril3.phtml?id=1900

http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/pril4.phtml?id=1901

http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/pril5.phtml?id=1902

Мургулия М. П., Шушарин В. П. **Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв.** Москва, *1998*.

Низами Гянджеви. **Касыды. Газели. Хамсе (поэмы)** // http://azeribooks.narod.ru/poezia/nizami/poemy.htm

Осіпян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // **Київська старовина.** № 1–2. Київ, *2005*.

Папаскири З. В. **У истоков грузино-русских политических взаимоотношений.** Тбилиси, *1982*.

Плетнева С. А. **Половцы.** Москва, *1990*.

Пріцак О. **Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім".** Київ, *2008*.

Тамай А. И. К происхождению кумыков // **Кумыкское научно-культурное общество: Вести.** Вып. 8–10. Махачкала, *2003*.

Тарих Дагестан Мухаммадрафи // **Дагестанские исторические сочинения.** Москва, *1993* // http://a-u-l.narod.ru/DIS_Tarih_Dagestan_Muhammadrafi.html

Федоров Я. А., Федоров Г. С. **Ранние тюрки на Северном Кавказе.** Москва, *1978*.

Хангишиев Дж. М. О классификации огузских элементов в кумыкском языке // **Тюркология–88. Тезисы докладов V Всесоюзной тюркологической конференции (7–9 сентября 1988 г.).** Фрунзе, *1988*.

Хангишиев Дж. М. Этногенез кумыков в свете лингвистических данных // **Кумыкское научно-культурное общество: Вести.** Вып. 5. Махачкала, *2001*.

Golden P. B. Cumanica I: The Qıpčaqs in Georgia // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi.** Vol. IV. Wiesbaden, *1984*.

Golden P. B. Nomads in the Sedentary World: The Case of Pre-Chinggisid Rus' and Georgia // **Nomads and Sedentary World.** Budapest, *2001*.

Gökbel A. Kipchaks and Kumans // **The Turks.** Vol. 1. Ankara, *2002*.

Kırzıoğlu M. Fahrettin. **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar, (M.Ö. VIII - M.S. VI. yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118–1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267–1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden.** Ankara, *1992*.